

Л.М. Ямпольська,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

«ПРИКОРДОННЯ» ЯК ПОТЕНЦІЙНА ЕТНОКОНФЛІКТНА ЗОНА НА МУСУЛЬМАНСЬКОМУ СХОДІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

Розвиток сучасних міжнародних відносин, які відрізняє не лише висока динамічність, але й складність і багатовимірність, призвів до різкого почастищення міжетнічних і міжконфесійних контактів. Розширення «площини зіткнення» представників різних цивілізацій і культур ставить на порядок денний необхідність адекватного розуміння мотивів поведінки, тонкощів етнопсихології, етнічного та конфесійного факторів, які впливають на конфліктогенність у країнах мусульманського Сходу. Особливу роль у цих складних процесах відіграє феномен «прикордоння» – площини кроскультурних контактів, яка є водночас і потенційною етноконфліктною зоною та зоною міжконфесійного протистояння у вказаному регіоні.

Незважаючи на наявність достатньо широкого кола наукової літератури з даної проблематики, в сучасній російській та українській орієнталістиці майже не досліджується роль «прикордоння» як міжконтактної зони в історичному розвитку етносів на мусульманському Сході (на Близькому та Середньому Сході, в країнах Центральної Азії, Магрибу та Суданського поясу).

Завданнями нашого дослідження є аналіз терміну «прикордоння» в площині ісламського цивілізаційно-культурного поля, його етноконфесійного виміру, а також виокремлення явища ісламського фундаменталізму як транскультурного проекту в протистоянні «Схід – Захід».

Поліетнічність і поліконфесійність є характерними ознаками і структуротворчими елементами розвитку азійсько-африканських суспільств від давнини до сьогодення. На Сході сконцентрована переважна більшість народонаселення світу: 60% з 6,4 млрд. жителів планети припадає на азійські країни і близько 15% – на африканські. Лише в Азії проживає більше 100 великих етносів, не враховуючи малих етнічних груп. Досить строкатою є релігійна структура Сходу, в якій основну роль відіграє іслам (більше 1,3 млрд. віруючих із 4,6 млрд. жителів регіону) в порівнянні з індуїзмом (близько 900 млн. жителів півострову Індостан), конфуціанством (близько 400 млн. чол.), буддизмом (близько 380 млн. чол.), іудаїзмом, християнством, локальними етнорелігіями [11, с. 6]. Період другої половини ХХ – початку ХХІ ст. відзначився активізацією національно-визвольних рухів у країнах Сходу з яскраво вираженими етнічною та релігійною складовими. Розпад колоніальних систем, проблема вибору шляхів розвитку молодими державами Азії та Африки, пошук національної ідентичності, загострення соціально-економічних і політичних інтересів окремих груп населення в результаті краху авторитарних режимів після завершення

«холодної війни» стали каталізаторами конфронтації на етнічному та релігійному ґрунті.

Ісламські за цивілізаційно-культурним фундаментом регіони Близького та Середнього Сходу, Центральної Азії, Магрибу займають з урахуванням показника конфліктогенності окреме місце: ісламська цивілізація (за теорією етногенезу Л. Гумільова) має високий ступінь пасіонарності; колективістську цінність роду, племені або етнічної спільноти ставить вище прав та інтересів особистості (концепція «умми» – всемусульманського об'єднання); саме в ісламському суспільстві релігія отримала державний статус (теократія) [8, с. 124]. Більшість конфліктів на мусульманському Сході пов'язані з громадянськими війнами («війнами-заколотами») та ісламістськими радикальними рухами, частина з яких із внутрішньодержавного вийшла на регіональний і міжнародний рівні, а процес врегулювання затягнувся на невизначений час.

Звернемося до теоретико-методологічного підґрунтя феномену «прикордоння», що допоможе нам провести неупереджене студіювання його етноконфесійного виміру в ареалі ісламської цивілізації. Теорія фронтиру («прикордоння») починає формуватися і розвивається в річищі євро-американської історіографії, починаючи з 90-х рр. XIX ст. У перекладі з французької мови термін «frontier» означає «кордон». Феномен фронтиру виник на початку колоніального періоду американської історії, з появою перших поселень на території Нового Світу. Фронтир уособлював кордон між освоєною, цивілізованою частиною країни, що постійно просувалася на Захід, і дикою, тубільною частиною Північної Америки. В процесі національного розвитку фронтир сформувався як унікальне історико-культурне явище, наповнюючись полісемантичним змістом. Першою основоположною працею в цьому напрямку стала промова американського історика Фредеріка Джексона Тернера «Значення фронтиру в історії США» («The Significance of the Frontier in American History»), виголошена в 1893 р. на з'їзді Американської історичної асоціації в Чикаго [28]. Ф.Д. Тернер дефініціював термін «фронтир» як «поселення на вільних землях межі «цивілізації» з «варварством» [28, р. 201]. Пізніше промова, що заявила про унікальність американського історичного досвіду, інтерпретованого через явище фронтиру, оформилася в класичну працю в американській історіографії, що відіграла роль своєрідного культурного маніфесту.

У 1940 р. американський вчений Овен Латтімор збагатив уявлення про фронтир як «зону інтенсивної взаємодії різних культур» [17, с. 203]. Професор Мадридського університету Едуардо Манцано Морено запропонував схему фронтирів, яка стала класичною: нестабільні фронтири – ті, які завдяки політичним, військовим і дипломатичним факторам зазнають перманентних змін; фронтири включення – зони, які розділяють дві різні політичні, економічні, соціальні або культурні спільноти (напр. арабські фронтири), експансивні – класичного Тернерового зразка – характерні насамперед для європейських суспільств [27, р. 32-34]. Вітчизняна дослідниця Анна Холодна уточнила дефініцію фронтиру як

«обмеженого простору змінних цінностей, де різні культури вперше стикаються з «іншістю» (otherness), сприймають і пристосовують її» [26, р. 210]. Сучасний український історик Ігор Чорновол пов'язує термін «фронтір» з полікультуралізмом і модернізацією, поставивши акцент на «прикордонні» як «нормальному стані усіх багатокультурних незмодернізованих спільнот» [17, с. 213].

Значний внесок у розробку фронтірної тематики внесли російські вчені Я.Г. Шемякін [18-19] та І.Г. Яковенко. Я.Г. Шемякін у своїх працях намічає історичні віхи становлення основних типів цивілізаційної «пограничності», вказавши на відмінності класичних і прикордонних цивілізацій [19]: 1) в класичних цивілізаціях домінують елементи структурної органічної єдності; в прикордонних цивілізаціях база неоднорідна, розколота, фрагментована; в середині цієї нестабільної структури відбувається постійна взаємодія протилежно спрямованих культурних тенденцій (у світлі концепції С. Хантінгтона про «зіткнення цивілізацій» [16]); 2) усі класичні цивілізації є результатом реалізованого культурного синтезу – специфічної характеристики прикордонних утворень; 3) у прикордонних цивілізаціях визначна роль належить не синтезу, а симбіозу, що є культуроутворюючим механізмом і структурною цивілізаційною основою; симбіотичні взаємозв'язки різних інтегруючих елементів, що складають основу прикордонного утворення, обумовлюють його нестабільність [18, с. 24].

Таким чином, історіографічний аналіз теорії «прикордоння» дозволяє інтерпретувати його щодо зазначеної нами проблеми наукового пошуку як сукупність просторових, темпоральних та інших рубежів, які розділяють ті етнокультурні, конфесійні, соціальні, економічні, політичні системи держав сусіднього поля, які мають загальнонаціональне значення.

Визначальним для етноконфліктології як науки є той факт, що роль самоідентифікації народів мусульманського Сходу не співпадає із західною класифікацією. На відміну від загальноприйнятих критеріїв визначення основних ознак нації або етносу (спільність території, національна самосвідомість, мова, культура і традиції, економічні зв'язки, політичні інститути), в мусульманському світі етнічна належність до певної групи визначається через досить широкий спектр понять: «кабіля», «каум» («плем'я», «рід»); «ватан», «майхан», «хеса», «велайат», «джа», «махаль» («батьківщина», «територія», «провінція», «місце»); «дін», «мазхаб» (віросповідання); «шахрі», «дехоті» («городянин», «сільський житель»); дихотомічні кліше, наприклад, «афган-ференг», «кафір-мосольман» тощо [11, с. 214]. Як бачимо, в більшості цих назв феномен «прикордоння» відображений у кількох вимірах: територіальному, соціальному, конфесійному тощо. Цей підхід унеможлиблює аналіз зв'язку типів етносу на Сході із суспільним устроєм через наступні причини: багатоукладність і загальну господарську відсталість, млявість інтеграційних процесів, співіснування традиційного і сучасного секторів економіки, невизначену соціальну структуру суспільства.

Під кутом фронтірної тематики доцільно приділити увагу аналізу загального механізму розвитку етнополітичного конфлікту, виділивши в ньому три етапи та показавши їхню специфіку. Перший етап – «сприйняття» (perception): представник одного етносу (релігійної общини) наділяє себе і своїх одноплемінників рисами, не властивими іншим етносам, і, навпаки, бачить в інших народах риси, не типові для свого етносу: фізична зовнішність, мова, норми поведінки, традиції, обряди, трудові навички тощо. На цій стадії конфлікту негативний відтінок етнічних відмінностей є недостатньо вираженим, проте його осердям виступає концепція «свій – чужий» [4]. Другий етап – «мотивація» (motivation): представник етносу починає відчувати загрозу, що витікає від іншого етносу або бачить у ньому перешкоду для своїх дій. Залежно від зовнішніх обставин, виділяють млявий або бурхливий перебіг стадії мотивації, її перетворення на нав'язливу ідею, що оволоділа людськими масами і вимагає практичного здійснення. Третій етап – «дія» (action): протікає з різним ступенем інтенсивності і запеклості, але завжди призводить до відтворення мотивації на новому, вищому рівні, утворюючи замкнуте коло та наростаючий розмах перебігу конфлікту [15, с. 36]. Деякі вчені навмисне обмежують дефініцію етнічних і релігійних конфліктів зведенням їхньої сутності лише до третьої стадії – дії, що видається нам недоцільно «звуженим» підходом до проблеми. Ключовим у розвитку конфлікту є етап мотивації. В основі його механізму – перетворення особистих і корпоративних інтересів на общинні, регіональні та державні.

Групові інтереси – сімейні, корпоративні (станові, професійні), общинні (етнічні, племінні, кланові, кастові, сектантські, релігійні), економічні, політичні, стратегічні, воєнні, інтереси безпеки є домінуючими в цьому процесі, а їхнє зіткнення – рушійною силою розвитку конфліктів. Для того, щоб заручитися широкою підтримкою населення, політичні і релігійні лідери на мусульманському Сході ототожнюють свої персональні або корпоративні інтереси з настроями общини (етносу, релігійної громади) або створюють такі настрої, якщо вони відсутні в соціумі. Ключову роль у цьому процесі виконують засоби масової пропаганди, що впливають на етнічну, релігійну та інші види свідомості населення [15, с. 42]. Отже, в сучасному етноконфліктному контексті стрімко зростає роль політичних і релігійних еліт, які, сприяючи створенню історичних та етнічних міфів, забезпечують під гаслами збереження самобутності військово-політичну мобілізацію своїх етнічних груп на боротьбу за владу і ресурси. Зазвичай конфліктогенний мотив «ми – вони», «свої – чужі» [4] є універсальним для всього людства, присутній у всіх парадигмах теоретичної антропології, проте призводить до відкритих зіткнень лише на певному рівні розвитку політичних сил, що формулюють етнонаціональні стратегії [5, с. 28].

У руслі фронтірної проблематики слід зазначити, що «прикордоння» на мусульманському Сході у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. виступає як потенційна етно- та конфесійноконфліктна зона. Основними причинами, що стали сприятливим матеріалом для виникнення етнополітичних і релігійних конфліктів, були наступні: етнічна, племінна і

релігійна строкатість, фрагментарний характер східних суспільств, відсутність єдиної цивілізаційної бази; економічна відсталість незмодернізованих спільнот; слабкість демократичних інститутів, розділені народи, дискримінація нетитульних етносів, релігійних громад тощо; боротьба локальних політичних і релігійних еліт за пріоритетний доступ до економічних ресурсів і зміцнення режиму особистої влади представників політичних еліт.

Крім вказаних причин, що виступають як конфліктогенні фактори в поліетнічних державах Сходу, слід також виділити крах тоталітарних або авторитарних режимів, що забезпечували і підтримували за рахунок силового тиску міжетнічну стабільність (демонстративним у цьому плані є «нове прикордоння пострадянського простору» – пояс тюркомовних держав Середньої Азії, що утворився після розпаду СРСР, та їхній шлях до ретрадиціоналізації). «Новий світовий порядок» після закінчення «холодної війни» був за своєю сутністю значно більшою системною кризою, ніж розпад колоніальних імперій, який також залишив невідповідність політичних і етнічних кордонів і низку етноконфесійних конфліктів [10, с. 14] (прикладом цього можуть слугувати арабо-єврейські протиріччя в Палестині, що виникли на руїнах Османської імперії і перетворилися в арабо-ізраїльський конфлікт після припинення дії британського мандата; індо-пакистанський конфлікт, породжений крахом колоніального правління Великої Британії).

Міжетнічне суперництво в країнах мусульманського Сходу також можна визнати конфліктогенним фактором. В умовах, коли представники окремих етносів отримали більший доступ до влади і ресурсів і зайняли більш перспективні, з точки зору суперників, соціальні ніші, криза існуючої раніше системи відкрила можливості для перерозподілу [1, с. 26] (проблема протистояння пуштунів і «непуштунських» етносів в Афганістані; конфлікт арабів і берберських племен у країнах Магрибу; курдська проблема в Туреччині, Іраку, Ірані, Сирії). На розвиток етноконфліктної ситуації в ісламському світі продовжує впливати потенційна слабкість нових, «провальних» держав (failed states), яким нічого протиставити непокірним регіонам, населеним етносами, що не належать до титульної нації. У таких державах відсутні інститути, які б могли сприяти мирному врегулюванню протиріч, а застосування сили, продиктоване ейфорією суверенізації на націоналістичному ґрунті, призводить до переростання етнополітичного конфлікту у затяжні «війни-заколоти» [2, с. 41] (Афганістан та Ірак у період американської окупації, новостворена Палестинська автономія після легалізації ХАМАС в законодавчих структурах). Найбільш поширені гасла мотивації конфлікту – утиски чи загроза інтересам своєї общини, автономія, незалежність, суверенітет (або, навпаки – територіальна цілісність, унітаризм, придушення чужої общини) продовжують розглядатися як необхідні умови для подальшого розвитку свого етносу, конфесії, регіону, держави.

У світлі фронтірної тематики виокремимо основні вогнища етноконфесійних конфліктів на мусульманському Сході. Неординарною в

цьому контексті виглядає теорія «трансформації цивілізаційних рубежів» сучасного політолога В. Дергачова, який вважає, що розпад Великого багатовимірною простору призводить до трансформації цивілізаційних рубежів: «Енергонасичені прикордонні комунікаційні поля (геомари) починають рухатися, оголюючи геострати (геополітичні острови), що відколотися від розколотого геополітичного простору. Вони починають дрейф до інших цивілізаційних «берегів», вибухають або деградують» [8, с. 127]. Прикладом такої трансформації є «нове прикордоння пострадянського простору» – країни Центральної Азії (Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан, Киргизія) та Кавказу (Чечня, Дагестан), де прокинулися етноконфесійні «вулкани». «Прикордонна» сутність цих регіонів полягає в тому, що вони продовжують залишатися специфічною частиною мусульманського світу, в якій становище ісламу та практика його сповідання розвивалися по-іншому, ніж у «класичних» мусульманських країнах. Кілька десятиліть регіон був відрізаний геополітичним кордоном від решти мусульманського світу. Через цю ізоляцію, а також атеїстичну та русифікаційну політику радянської влади, етнічна свідомість залишалася досить примітивною, а релігійна практика сповідання ісламу мала виключно місцевий і трайбалістський характер. Після краху СРСР центральноазійське «прикордоння» потрапило в силове поле дії економічно розвинутих держав – Росії, Китаю та США, які ведуть боротьбу за вуглеводневі ресурси і геостратегічні сфери впливу.

Іншою «фронтірною» групою на мусульманському Сході є «простори, що наступають». До них можна віднести Сіньцзян-Уйгурський автономний район (СУАР) на північному заході Китаю. Давні китайці називали його Західним краєм, тюрки Центральної Азії – Уйгурією, росіяни – Східним або Китайським Туркестаном. У XVIII ст., після завоювання Східного Туркестану і Джунгарії (історична область між Алтаєм і Тянь-Шанем) маньчжурською династією Цин, регіон отримав китайську назву Сіньцзян («Новий кордон»). Східний Туркестан тривалий час заходився у полі геостратегічних інтересів Китайської, Російської, Британської імперій та СРСР. За статистичними даними, більше 7 млн. уйгурів, близько 1 млн. казахів, киргизів та інших етносів (на противагу ханьцям, частка яких зросла в регіоні до 40%), близьких за цивілізаційно-культурним фундаментом до мусульманського світу, утворюють маргінальну субкультуру, що виявляє високу ділову активність і прагне до незалежності [8, с. 126].

Стосовно подальшого розвитку вказаних прикордонних цивілізаційних просторів можна вказати на наступні перспективи. Якщо найближчим часом владній еліті вдасться створити на цивілізаційних рубежах комунікаційні коридори для прискорення обігу торговельного, промислового і фінансового капіталу, настане «час миру»; якщо «кровоносні» артерії припинять функціонування, рубіжні простори деградують або вибухнуть етнонаціональними та етноконфесійними конфліктами [8, с. 132].

Показовим з точки зору етноконфесійної нестабільності і конфліктності є «цивілізаційний рубіж» Близького Сходу – абсолютного

лідера за кількістю конфліктів після Другої світової війни. Сейсмонебезпечні зони етноконфесійних конфліктів виявляються на рубежах цивілізацій із різними релігіями, ідеологією та культурою. Вони «дрімають» під впливом колоніальних імперій і наддержав і вибухають внаслідок чергової геополітичної трансформації. На «цивілізаційних рубежах» в якості основного палива виступають етнонаціоналізм і штучна вестернізація, що супроводжується появою корумпованих авторитарних і тоталітарних режимів. Багатовимірний комунікаційний простір Афроазії локалізується у двох геополітичних вузлах – Близькосхідному та Арабо-Африканському [7, с. 13]. Після розпаду Османської імперії, виходу з регіону Великої Британії та утворення держави Ізраїль тут утворився геополітичний вузол на стику мусульман (шиїтів і суннітів), євреїв (іудаїстів) і християн. Після деколонізації і розпаду біполярного світу активізувався Арабо-Африканський геополітичний вузол на потрійному кордоні ісламу, християнства та африканських культів. Цей фронт характеризується чисельними етнонаціональними та міжконфесійними конфліктами в країнах Північно-Східної Африки (Дарфур у Судані, Огаден в Ефіопії, піратство в Сомалі тощо). Вірус етнонаціоналізму, що проростає на «цивілізаційних рубежах», виступає водночас як ідеологія, так і політичний рух етнічних меншин, переслідуючи три основних завдання: забезпечення автономії та самоврядування; право на територію; визнання статусу своєї культури як рівної із загальнодержавною [2, с. 43]. Основним політичним змістом етнонаціоналізму є прагнення до створення власної державності.

Важливу роль в етнополітичних конфліктах у країнах ісламського цивілізаційно-культурного кола продовжує відігравати релігійний фактор. Цілком оригінальною для проблематики конфесійного виміру «прикордоння» в новітній історії азійсько-африканських суспільств є модерна інтерпретація ісламського фундаменталізму і тероризму як транскультурного проекту, на що звертали увагу в своїх працях низка американських вчених, зокрема Е. Беррі, М. Епштейн [24], М. Сейджмен, і сучасних російських дослідників – С.В. Резнік, С.А. Кутоманов, В.М. Мізаєв [14] та ін. Так, Е. Беррі та М. Епштейн наводять дефініцію поняття «транскультура» як «розсування кордонів етнічних, професійних, мовних та інших ідентичностей на нових рівнях невизначеності та віртуальності» [24, р. 14]. «Транскультура, – вважають вчені, – створює нові ідентичності в зоні розмитості та інтерференції і кидає виклик самотності, характерній для націй, рас, професій та інших усталених культурних утворень, які застигають у часі і просторі, а не розсіюються в політиці ідентичності у річищі теорії полікультурності» [24, р. 16]. Таким чином, транскультурація пов'язана із зміною місця проживання, з новою «безмісцевістю» і процесом «завоювання місця» в соціальному просторі іншого суспільства.

Сучасні російські дослідники П.К. Гречко [6], І.А. Мальковська [12] продовжують тему транскультурації. «Проблеми комунікації в полікультурному суспільстві загострюються в перехресних зонах інтересів, міграцій, політичної невизначеності, інших громадянств. На цьому підґрунті

виникають «прикордонні зони», пов'язані із входженням етнічних, релігійних груп у «чужий» соціальний світ конфронтуючих ідентичностей, що і є основою конфлікту» [12, с. 7-8]. У наш час поширеним стає нове явище – проникнення та стійка адаптація нових інституційних структур Арабського Сходу в європейські та пострадянські країни, і як наслідок – створення «анклавів» традиційної та гібридної культур (з урахуванням часткової вестернізації) та рекрутування «модерністів» у «традиціоналісти». В останньому випадку феномен «прикордоння» набуває соціального виміру [13, с. 76-77]. Професор соціології Пенсільванського університету Марк Сейджмен, виходячи з проблематики прикордоння на мусульманському Сході, вказав на відмінність інтернаціональних фундаменталістських організацій, зокрема «Аль-Каїди» від регіональних бойових угруповань (на прикладі «Талібану» в Афганістані): «Це люди-інтернаціоналісти, громадяни «глобальної сільської місцевості», що залишили батьківщину і мігрували на Захід. 70% із них стали радикалами-ісламістами за межами батьківщини, «рекрутували» себе до ісламістських груп, незважаючи на те, що були послані як представники еліт національних держав на навчання до Європи та США» [14, с. 300]. Отже, магірські араби та вихідці з Аравії є «людьми прикордоння» – соціально і географічно мобільною, полікультурною спільнотою. Їхній космополітизм істотно відрізняється від «локальної культури», тому боротьба США зі світовим тероризмом в Афганістані, Іраку, країнах Близького Сходу часто «б'є мимо цілі».

Визначаючи сутність ісламського тероризму як транскультурного проекту, слід зробити більш ґрунтовні висновки про феномен «цивілізаційного прикордоння» у протистоянні «Схід – Захід», враховуючи теорії С. Хантінгтона, Б. Дженкінса, Г. фон Грюнебаума. Ісламський тероризм комфортно відчуває себе в країнах з незавершеною модернізацією, реформами, де є ресурси і нестабільна влада. Завдяки глобалізації, ісламський тероризм стає глобальним явищем. Етнічні та релігійні конфлікти на мусульманському Сході є поживним середовищем для активізації політичного екстремізму та міжнародного тероризму в контексті теорії «зіткнення цивілізацій». Сучасна політологія розглядає тероризм у контексті протистояння бідних і багатих, як продукт заздрощів і ненависті, прояв протиріч постіндустріальних і традиційних суспільств. З цього приводу американський політолог З. Бжезінський зазначав: «Світ пробудився до політичного усвідомлення нерівності. Нові комунікації, грамотність спровокували зростання рівня політичного мислення широких мас, зробивши їх сприйнятливими до емоційного потенціалу націоналізму, соціального радикалізму і релігійного фундаменталізму» [3, с. 116].

Отже, етноконфесійні конфлікти в «прикордонних» мусульманських регіонах залишаються одним із характерних явищ сучасних міжнародних відносин. Незважаючи на спільні причини виникнення і характер походження, кожен конфлікт є глибоко індивідуальним, що зумовлено особливостями культури та етнопсихології його учасників. Проте наслідки конфліктів однакові: вони наносять глибокі рани, часто супроводжуються

етнічними чистками, створюють проблему біженців, що сприяє збереженню у етнічних груп на тривалий термін травмованої історичної пам'яті і прагнення до реваншу.

Література

1. Авксентьев В.А. Этнические конфликты: история и типология / В.А. Авксентьев // Социс. – 1996. – № 12. – С. 25-32.
2. Баранов Е.Г. Нациопатия – источник конфликтов / Е.Г. Баранов // ОНС. – 1996. – № 6. – С. 40-46.
3. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство / З. Бжезинский; пер. с англ. – М.: Международные отношения, 2005. – 288 с.
4. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого / Бернгард Вальденфельс. – Київ: ППС. – 2004. – 206 с.
5. Восток – Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: Изд-во МГИМО МИД РФ, 2002. – 223 с.
6. Гречко П.К. Конфликт, терпимость, толерантность / П.К. Гречко // Поликультурное общество: стабильность и коммуникация. – М.: ИФ РАН, 2003. – С. 22-28.
7. Дергачев В. Раскаленные рубежи Ближнего Востока / В. Дергачев // Вестник аналитики. – 2009. – № 3. – С. 12-18.
8. Дергачев В. Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства) / В. Дергачев: [Научная монография]. – Одесса: ИПРЭИ НАНУ, 2003. – 262 с.
9. Егоров С.Б. Этническая идентичность на пограничье культур / С.Б. Егоров, С. Б. Киселев, А. Ю. Чистяков. – СПб.: Изд-во СПб. университета, 2007. – 174 с.
10. Звягельская И.Д. Этно-политические конфликты в современном мире / И.Д. Звягельская // Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: Изд-во МГИМО МИД РФ, 2005. – С. 12-31.
11. Конфликты на Востоке: этнические и конфессиональные / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 512 с.
12. Мальковская И.А. Глобализация и транскультурный вызов незападного мира / И.А. Мальковская // Социс. – 2005. – № 12. – С. 7-13.
13. Попков В.В. Реванш Востока. Соотношение Запада и Востока в глобальных геополитических трансформациях (конец XX – начало XXI века) / В.В. Попков. – Харьков: Бурун Книга, 2010. – 128 с.
14. Резник С.В. Исламский терроризм как транскультурный проект / С.В. Резник, С.А. Кутоманов, В.Н. Мизаев // Научные ведомости. Сер. Философия. Социология. Право. – Вып. 13. – 2010. – № 14 (85). – С. 299-301.
15. Тишков В.А. Этнические конфликты в контексте обществоведческих теорий / В.А. Тишков // Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. – М.: Наука, 1994. – С. 34-45.
16. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Сэмюэль Хантингтон; пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М.: АСТ, 2005. – 603 с.

17. Чорновол І. Середні віки у світлі Тернерової тези про фронтир / І. Чорновол // Дрогобицький краєзнавчий збірник / Під ред. Л. Тимошенко. – Вип. XIII. – Дрогобич: Коло, 2009. – С. 203-216.
18. Шемякин Я.Г. Европа и Латинская Америка: взаимодействие цивилизаций в контексте истории. – М.: Наука, 2001. – 235 с.
19. Шемякин Я.Г. Об историческом содержании социокультурного феномена «пограничности» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://homo.fizteh.ru/courses/history/shemyakin.htm>
20. Этнические и региональные конфликты в Евразии. В 3-х кн. Книга 1: Центральная Азия и Кавказ / Под ред. А. Малашенко, Б. Коппитерс, Д. Тренина. – М.: АСТ, 1997. – 324 с.
21. Этничность и власть в полиэтничных государствах: Материалы международной конференции 1993 года. – М.: Наука, 1994. – 320 с.
22. Этнополитический конфликт: пути трансформации; пер. с англ. Л. Зиминной, Н. Кулаковой / Под ред. В. Тишкова, М. Устиновой; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН; Бергхофский исследовательский центр конструктивного урегулирования конфликтов. – М.: ГАЛАПРЕСС, 2007. – 250 с.
23. Этносы и конфессии на Востоке: конфликты и взаимодействие / Под ред. А.В. Торкунова; сост. В.Я. Белокреницкий, М.А. Сапронова. – М.: МГИМО МИД РФ, 2005. – 576 с.
24. Berry E. Transcultural Experiments: Russian and American Models of Creative Communication / E. Berry, M. Epstein. – New York: St. Martin's Press, 1999. – 165 p.
25. Billington R.-A. Frederick Jackson Turner. Historian, Scholar, Teacher / R.-A. Billington. – New York, 1973. – 112 p.
26. Klein K.-L. Frontiers of Historical Imagination. Narrating the European Conquest of Native America. 1890 – 1990 / K.-L. Klein. – Berkeley – Los Angeles – London, 1997. – 245 p.
27. Moreno E. The Creation of a Medieval Frontier. Islam and Christianity in the Iberian Peninsula, Eighth to Eleventh Centuries / E. Moreno. – New York, 1982. – 232 p.
28. Turner F.J. The Significance of the Frontier in American History / F.J. Turner // Report of the American Historical Association, 1893. – P. 199-227.
29. William W. Savage. Stephen Thompson. The Comparative Study of the Frontier. An Introduction / W. William // The Frontier. Comparative Studies. – Vol. 2. – Norman, 1977. – P. 5-17.